

**Katolícka univerzita v Ružomberku
Pedagogická fakulta
Katedra spoločenských vied a sociálnej náuky Cirkvi
v spolupráci
s Katedrou manažmentu a marketingu
Katedrou ekonomiky a cestovného ruchu**

**Sociálne posolstvo Jána Pavla II. pre dnešný svet II.
Chudoba**

**Reflexie cez prizmu sociálnej náuky Cirkvi, spoločenských
a ekonomických vied**

26. marca 2009

Poprad 2009

Editori: Ing. Pavol Budaj, PhD.
Mgr. Matej Čevan
Ing. Miroslav Špánik

Radakčná rada:
PaedDr. ThDr. Anton Lisnik, PhD.
Ing. Jana Janíčková, PhD.
Mgr. Marián Ambrozy, PhD.
Ing. Pavol Budaj, PhD.
PhDr. Mgr. Eva Dirgová, PhD.
Dr. Klemens Płeczkan
Mgr. Matej Čevan
PhDr. František Drozd
PhDr. Iveta Franzenová
Mgr. Ľudmila Slovíková
Ing. Miroslav Špánik

Recenzenti: JUDr. Vladimír Gecelovský, CSc.
doc. Ing. Bohuslava Mihalčová, PhD., mim. prof. EU
Dr. Miroslav Kmec, CSc.
doc. PaedDr. Marek Pribula, PhD.
prof. Ing. Michal Pružinský, CSc.

Elektronická sadzba a technická spolupráca: Mgr. Matej Čevan

Za jazykovú a obsahovú úpravu zodpovedajú autori príspevkov.

© Katolícka univerzita v Ružomberku
Pedagogická fakulta
Katedra spoločenských vied a sociálnej náuky Cirkvi
pracovisko Poprad

ISBN 978 – 80 – 8084 – 459 – 2

Obsah:

Príhovor dekana	6
Rôzne formy chudoby – rôzne formy riešenia Stanislav Košč	7
Skryté formy chudoby rodín na Slovensku a možnosti ich riešenia Ladislav Csontos	13
Poverty as a social problem Dr Klemens Płeczkan	23
The functioning of poor families in the era of globalization Dr Klemens Płeczkan	30
Manažérske prístupy a riešenie chudoby Michal Pružinský	34
Tuberkulóza ako stigma Ivan Solovič	44
Môže nás zachrániť „nějaký bůh“? Výchova mladých křesťanů pro společnost v krizi a po krizi. Ludmila Muchová	52
Strategia gospodarczego rozwoju Kalwarii Zebrzydowskiej w kontekście kultu religijnego i rzemiosła Augustyn Ormanty	59
Posługa najuboższym w nauczaniu Jana Pawła II Piotr Mazur	68
Ubóstwo rodziny w myśli Jana Pawła II Jolanta Karbowniczek	72
Príčiny a riešenie chudoby v intenciách sociálnej náuky Cirkvi a ekonomickej teórie Jana Piteková	77
Hľadanie zmyslu života – cesta z duchovnej chudoby Eva Žiaková	83
Problém globálnej nerovnosti - filozofický a futurologický aspekt Ladislav Hohoš	90
Pleonektická osobnosť Slavomír Krupa / Albín Masarik	94
Vybrané problémy rómskej komunity súvisiace s chudobou Danka Matiová	103
Ako chudoba a detská práca vo svete ovplyvňuje slovenskú migračnú politiku	106
Ľudmila Krajčiriková	106
Teologická reflexia o kerygmatickom význame pojmu „chudoba“ v kontexte makarizmov v Matúšovom a Lukášovom evanjeliu František Ábel	111
Dobrovoľná chudoba filozofov Marián Ambrozy	121
Ako vplýva chudoba na nezamestnanosť a vzdelávanie Matej Čevan, Ľudmila Slovíková	126
Chudoba ako sociálny fenomén Eva Dirgová	130
Filozoficko-etický pohľad na človeka v núdzi Eva Dirgová, Peter Kalanin	136
Chudoba a kríza srdca František Drozd	142

Aktuálnosť encykliky <i>Populorum progressio</i> a <i>Sollicitudo rei socialis</i> v náplni humanitárnych projektov VŠZaSP sv. Alžbety v Bratislave	
Daniel Dian	148
Rodina verzus chudoba	
Soňa Dvorská	157
Hľadanie zmyslu sociálnej nerovnosti a návrhy na jej riešenie	
Anton Fabian	163
Dôvera v ľudské schopnosti ako aktuálna úloha kultúry z pohľadu encykliky <i>Centesimus annus</i>	
Iveta Franzenová	172
Historický náčrt fenoménu chudoba interpretovaná životom sv. Františka z Assisi a sv. Vincenta de Paul.	
Miroslav Gejdoš	181
Kategórie ľudí najviac ohrozené chudobou	
Miroslav Gejdoš	189
Aspekty spravodlivosti a ich realizácia v spoločnosti	
Jarmila Chovancová	194
Chudoba z pohľadu sociálneho hriechu	
Mária V. Szaniszló	199
Sociálne vylúčenie v pohľade vybraných biblických textov	
Milan Jurík	206
Niesprawiedliwy system społeczny przyczyna ubóstwa w swiecie	
Jerzy Koperek, Adam Koperek	216
Dekonštrukcia potenciálnej dichotómie pojmu chudoba	
Peter Kondrla	223
Práca s literárnym textom ako prostriedok humanizácie	
Brigita Lehoťanová	227
Nadčasový odkaz cirkevných otcov pri riešení problému chudoby	
Štefan Mordel	233
Chudoba – dôvod rezignácie na zmysel života?	
Mária Sedláková	240
Problém záškoláctva u Rómov z Letanoviec	
Martin Skladaný	244
Rodina- škola solidarity v službe chudobným	
Martin Sumec	248
Filozofický a sociálno politický pohľad pápeža Achille Rattiho do sociálnej filozofie 20. storočia	
Marcel Šefčík	252
Sociálna práca a charizmy	
Dušan Šlosár	258
Chudoba ako narušujúci faktor dôstojnosti ľudskej osoby v magistériu Jána Pavla II.	
Štefan Vojtek	263
Beznádej očami „Emauzkých učeníkov“	
Petr Vyhnal	274
Chudoba ako sociálny jav v modernej spoločnosti	
Mária Agafonová	278
Chudoba z pohľadu ekonómie a manažmentu	
Alena Bertová	288
Bezdomovectvo a problémy odchodu detí z detských domovov ako odraz chudoby	
Michal Guľáš – Anna Bičárová	291

Hodnotenie systému dávok v hmotnej núdzi pomocou modelovania Róbert Bílek – Michal Jenčo	302
Manažment a bohatstvo (chudoba) spoločnosti v historickom kontexte Pavol Budaj	312
Etika zodpovednosti a enviromentálne problémy v aspekte chudoby a bohatstva Vladimír Ďurčík	319
Úloha sociálneho pracovníka v prevencii kultovej závidlosti Peter Ďurkovský	324
Chudoba ako problém aplikovanej etiky Daniela Fobelová	329
Valorizácia rodiny ako zdroja sociálneho kapitálu Milan Fula	333
Cena práce pred a po zavedení eura v SR Jana Janičková	342
Seniori a chudoba Katarína Kotradyová	349
Chudoba našej doby Roman Králik – Tibor Máhrik	353
Ekonomická globalizácia sociálna politika pre tretí svet Peter Krištofory	362
Príjmová nerovnosť a chudoba vybraných skupín slovenskej populácie podľa výsledkov mikrocenzov 1997 a 2003 Erika Lapinová	369
Prostriedky nepriameho zamestnávateľa na odstraňovanie chudoby Anton Lisnik	384
Problém chudoby z pohľadu práva sociálneho zabezpečenia Zuzana Macková	391
Fenomén chudoby dnes Martin Majda	402
Vplyv a dopady hospodárskej a finančnej krízy na sociálne prostredie Jaroslav Mazúrek	406
Sociálne dôsledky globalizácie a fenomén chudoby Helena Melkusová	412
Trvale udržateľný rozvoj (TUR) a modely chudoby vo svete Aladár K. Randík (a kolektív)	421
Možnosti znižovania rizika chudoby u odsúdených Miroslav Špánik	427
Inštitút minimálnej mzdy v podmienkach SR Katarína Zimermanová	437

Posługa najuboższym w nauczaniu Jana Pawła II

Piotr Mazur

The service to the poorest in Pope John Paul II's teaching

The mission of the Church is to help the poorest. Helping the poorest is evident since the origins of Christianity till the present time. In his teaching, John Paul II, put the emphasis on the need to help the poorest. A true Christian finds fulfillment in helping others, especially the poor. A true Christian, by attitude of service, attains human beauty and nobility. It is disinterested love that determines his/her value. In this attitude a man finds real joy – the joy of being oneself.

Key words: Christianity, service, ministraton to the poor, John Paul II.

Text prispvku

Człowiek realizuje siebie przez służbę. W postawie służby osiąga szczyty człowieczego piękna i szlachectwa. O jego wartości decyduje miłość, która jest autentyczna dzięki bezinteresowności. W tej postawie człowiek odkrywa prawdziwą radość – radość bycia naprawdę sobą.

Jezus Chrystus zaznaczał, że „nie przyszedł, aby Mu służono, lecz aby służyć i dać swoje życie na okup za wielu” (Mt 20,28). Cała Jego działalność publiczna przeniknięta była postawą służby drugiemu człowiekowi. Świadczą o tym liczne uzdrowienia, egzorcyzmy, wskreszenia zmarłych, a także troska o materialne i duchowe potrzeby ludzi.

W wieczniku Jezus mówi: „Ja jestem pośród was jako ten, kto służy” (Łk 22, 27). Wybitny polski biblista J. Kudasiewicz wyjaśnia: „Wyrażenie ‘ten, który służy’ w tekście oryginalnym jest imiesłowem czasu teraźniejszego z rodzajnikiem (ho diakonŌn). Imiesłów ten nie oznacza jednorazowej czynności służenia, lecz jest jakby imieniem własnym Jezusa, który znany był jako ‘służący’(ho diakonŌn)¹¹¹. Chrystus podejmuje zatem pracę, która była wręcz pogardzana. W ten sposób Jezus nadaje nowy wymiar moralny pracy ludzkiej, którą traktowano jako podrzędną służbę innym. Służba staje się wyznacznikiem moralności chrześcijańskiej, wyrazem miłości do drugiego człowieka. Jakość służby jest wyznacznikiem wielkości i pierwszeństwa we wspólnocie uczniów Jezusa¹¹².

Św. Augustyn, komentując werset z Psalmu 100 [99] *Służcie Panu z weselem*, powiada: „W domu Pańskim niewolnicy są wolni. Wolni, ponieważ służba nie nakłada przymusu, ale nakazuje miłość (...). Miłość niech cię uczyni sługą, tak jak prawda uczyniła cię wolnym (...). Jesteś zarazem sługą i wolnym: sługą, ponieważ nim się stałeś; wolnym, ponieważ umiłował cię Bóg, twój Stwórca; więcej — jesteś wolny, bo możesz kochać swojego Stwórcę (...). Jesteś sługą Pana i jesteś wolny w Panu. Nie szukaj wyzwolenia, które oddaliłoby cię od domu twego wyzwoliciela!”¹¹³

Kościół w swojej misji nauczania zwraca uwagę na konieczność służby Bogu i drugiemu człowiekowi. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* kieruje słowa zachęty: „Na osiągnięcie tej doskonałości wierni obracać powinni swe siły otrzymane według miary obdarowania Chrystusowego, aby idąc w Jego ślady i upodabniając się do

¹¹¹ Zob. J. Kudasiewicz, *Nowy Testament o pracy*, w: Jan Paweł II, *Laborem exercens. Tekst i komentarze*, red. J. Gałkowski, Lublin 1986, s. 130.

¹¹² Zob. tamże, s. 131.

¹¹³ Augustyn, *Enarratio in Psalmum XCIX*, 7: CCL 39, 1397. Zob. VS 87.

wzoru, jakim On sam jest dla nich, posłuszni we wszystkim woli Ojca, z całej duszy poświęcali się chwale Bożej i służbie bliźniemu”(KK 40).

Papież Jan Paweł II w adhortacji *Vita consecrata* podkreślił, że „służba ubogim jest aktem ewangelizacji, a zarazem rękojmią ewangeliczności życia konsekrowanego i bodźcem, który pobudza je do nieustannego nawrócenia, ponieważ – jak mówi św. Grzegorz Wielki – gdy miłosierdzie unia się z miłością, aby zaspokoić choćby najmniejsze potrzeby bliźniego, wtedy właśnie wznosi się na najwyższe szczyty. A kiedy z największą dobrocią pochyla się nad najbardziej palącymi potrzebami, wówczas też z największą mocą wzlatuje ku górze”(VC 82).

Na mocy swojej misji ewangelizacyjnej Kościół jest wezwany do tego, aby służyć człowiekowi. Służba ludziom to nie tylko codzienna dobroć i działalność charytatywna. Chrześcijanie powinni brać aktywny udział w realizowaniu programów społecznych, ekonomicznych, które odzwierciedlają Boży plan zbawienia, jakim jest troska o dobro wspólne.

Podczas homilii skierowanej do przedstawicieli laikatu papież Jan Paweł II w nawiązaniu do nauczania soborowego skierował słowa zachęty: „Służyć bowiem, to właśnie znaczy królować”(por. KK 36)¹¹⁴. Już w pierwszej encyklice *Redemptor hominis* papież akcentował: „w świetle tej Chrystusowej postawy prawdziwie ‘panować’ można tylko ‘służąc’ – to równocześnie ‘służenie’ domaga się tej duchowej dojrzałości, którą należy określić jako ‘panowanie’. Aby umiejętnie i skutecznie służyć drugim, trzeba umieć panować nad samym sobą, trzeba posiadać cnoty, które to panowanie umożliwiają. Nasze uczestnictwo w królewskim posłannictwie Chrystusa”(RH 21).

Jan Paweł II w swoim nauczaniu wzywał do troski o sieroty, ubogich, bezrobotnych, osoby zepchnięte na margines, niepełnosprawnych fizycznie i psychicznie. Ojciec święty upomina się o ich los: „*Krzyk biednych* (Hi 34, 28) całego świata podnosi się nieustannie z tej ziemi i dociera do Boga. Jest to krzyk dzieci, kobiet, starców, uchodźców, skrzywdzonych, ofiar wojen, bezrobotnych. Biedni są także wśród nas: ludzie bezdomni, żebracy, ludzie głodni, wzgardzeni, zapomniani przez najbliższych i przez społeczeństwo, ludzie poniżeni i upokorzeni, ofiary różnych nałogów. Wielu z nich próbuje nawet ukryć swoją ludzką biedę, ale trzeba umieć ich dostrzec. Są także ludzie cierpiący w szpitalach, dzieci osierocone albo opuszczone przez rodziców czy młodzież przeżywająca trudności i problemy swego wieku”¹¹⁵.

Zdaniem papieża posługa najuboższym przejawia się w trosce o to, aby nikomu nie brakowało dachu nad głową, chleba na stole, by nikt nie czuł się samotnym czy pozostawionym bez opieki. Zadaniem współczesnej działalności dobroczynnej jest nieść pomoc ludziom starszym, bezrobotnym i szukającym pracy (pośrednictwo i poradnictwo zawodowe). Kościół otacza opieką małżeństwa i rodziny, przebywających poza domem rodzinnym (m.in. w wojsku), chorych i załamanych psychicznie, upośledzonych psychicznie i fizycznie, nie przystosowanych społecznie, wysiedleńców i zbiegów z krajów prześladowań, jeńców i ofiary wojen oraz umierających (np. Teresa z Kalkuty). Konkretnym przejawem troski o najuboższych są działające domy opieki społecznej, hospicja, jadłodajnie, domy samotnej matki, ochronki dla dzieci, świetlice, stacje opieki, ośrodki dla osób niepełnosprawnych oraz inne ośrodki charytatywne¹¹⁶.

Wszyscy ubodzy powinni być otaczani braterską troską i należyłą solidarnością. Należy im udzielać skutecznej pomocy: duchowej, moralnej, jak również materialnej. Najbardziej

¹¹⁴ Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do przedstawicieli laikatu*, Olsztyn 6.06.1991, w: *Jan Paweł II. Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia homilie*, Kraków 2005, s. 675.

¹¹⁵ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, Elk 8.06.1999 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 1060.

¹¹⁶ Tamże, s. 1061.

rozpowszechnioną formą pomocy jest wsparcie finansowe oraz rzeczowe (stałe lub doraźne), udzielane w formie stosownej do osobowości i warunków potrzebujących¹¹⁷.

Papież bardzo konsekwentnie uwrażliwiał na odpowiedzialność za sprawiedliwy podział dóbr na ziemi. Jego zdaniem wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za ludzi głodujących. Plaga głodu na świecie nie może być nikomu obojętna, bowiem jak uzasadnia: „Na każdym z nas ciąży część odpowiedzialności za ten niesprawiedliwy stan. Każdy z nas jakoś o głód i biedę innych się ociera. Umiejmy dzielić się chlebem z tymi, którzy go nie mają lub mają go mniej od nas! Umiejmy otwierać nasze serca na potrzeby braci i siostr, którzy cierpią z powodu nędzy i niedostatku! Czasem wstydzą się do tego przyznać, ukrywając swoją biedę. Trzeba ku nim dyskretnie wyciągnąć bratnią, pomocną dłoń. To także jest lekcja, jaką daje nam Eucharystia - chleb życia. Streścił tę lekcję bardzo wymownie św. Brat Albert, krakowski biedaczyna, który swoje życie poświęcił służbie najuboższym. Mawiał często: *Trzeba być dobrym jak chleb, który dla wszystkich leży na stole, z którego każdy może dla siebie kęs ukroić i nakarmić się, jeśli jest głodny*”¹¹⁸.

Życie błogosławionych i świętych w doskonały sposób ukazuje realizację przykazania miłości bliźniego. W ich działalności można zauważyć heroiczną postawę służby na rzecz najuboższych. Według papieża Jana Pawła II świadectwo ich życia winno uczyć wrażliwości na drugiego człowieka i na jego sprawy: „Oni z wrażliwością odkrywali cierpienie i gorycz tych, którzy nie potrafili odnaleźć swojego miejsca w ówczesnych strukturach społecznych i ekonomicznych, i nieśli pomoc najbardziej potrzebującym. Program, jaki oni wytyczyli, jest zawsze aktualny. Również u końca dwudziestego wieku uczą nas, że nie można zamykać oczu na biedę i cierpienia tych, którzy nie potrafią lub nie mogą odnaleźć się w nowej, często skomplikowanej rzeczywistości. Niech każda parafia staje się wspólnotą ludzi wrażliwych na los tych, którzy znajdują się w trudnej sytuacji. Poszukujcie coraz to nowych form dla tej pracy. Niech będą zachętą dla wszystkich słowa Pisma Świętego: *Chętnie dawaj ubogiemu, niech serce twe nie boleje, że dajesz. Za to będzie ci Pan, Bóg twój, błogosławił w każdej czynności i w każdej pracy twej ręki* (por. Pwt 15,10)”¹¹⁹.

Wyróżnikiem miłości chrześcijańskiej jest jej wymiar społeczny, charytatywny. Właściwy sens chrześcijańskiej *caritas* objawia się wtedy, gdy niesiemy pomoc tym, którzy sami nie radzą sobie z życiem i którzy nie mogą nam w żaden sposób odplacić za naszą miłość. Przejawia się on przede wszystkim w służbie ludziom biednym, samotnym, chorym, odrzuconym i bezradnym¹²⁰.

W encyklice *Dives in misericordia* papież zwrócił uwagę, że: „Człowiek dociera do miłosiernej miłości Boga, do Jego miłosierdzia o tyle, o ile sam przemienia się wewnętrznie w duchu podobnej miłości w stosunku do bliźnich” (n. 14). Ojciec święty dostrzegając ogromny rozmiar współczesnego ubóstwa, wielokrotnie apelował o „wyobrażnię miłosierdzia”.

Podczas swojej ostatniej podróży apostołskiej do Polski w 2002 roku, gorąco prosił: „Trzeba spojrzeć miłości, aby dostrzec obok siebie brata, który wraz z utratą pracy, dachu nad głową, możliwości godnego utrzymania rodziny i wykształcenia dzieci doznaje poczucia opuszczenia, zagubienia i beznadziei. Potrzeba „wyobrażni miłosierdzia”, aby przyjść z pomocą dziecku zaniedbanemu duchowo i materialnie; aby nie odwracać się od chłopca czy dziewczyny, którzy zagubili się w świecie różnorodnych uzależnień lub przestępstwa; aby nieść

¹¹⁷ R. Łukaszyk, F. Woronowski, *Dobroczyenne duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1989, k. 1387.

¹¹⁸ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na zakończenie Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego*, Wrocław 1.06.1997 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 878.

¹¹⁹ Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa*, Sosnowiec 14.06.1999 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 1151.

¹²⁰ Por. M. Dziewiecki, *...miłość pozostaje*, Częstochowa 2001, s. 185.

radę, pocieszenie, duchowe i moralne wsparcie tym, którzy podejmują wewnętrzną walkę ze złem. Potrzeba tej wyobraźni wszędzie tam, gdzie ludzie w potrzebie wołają do Ojca miłosierdzia: „Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj”. Oby dzięki bratniej miłości tego chleba nikomu nie brakowało! „Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią” (Mt 5, 7)¹²¹.

Pedagogia Jana Pawła II wskazuje nam na postawę służby wobec drugiego człowieka. Służba ta jest wyrazem miłości i pokory. Takiej postawy uczymy się od samego Chrystusa. On Syn Boży przyszedł na świat, aby innym służyć. Świadczenie życia Jezusa uczy, że poprzez służbę Bogu i drugiemu człowiekowi sami się wewnętrznie ubogacamy.

Bibliografia :

1. Augustyn, *Enarratio in Psalmum XCIX*, 7: CCL 39, 1397.
 2. Dziewiecki M., *...miłość pozostaje*, Częstochowa 2001.
 3. Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do przedstawicieli laikatu*, Olsztyn 6.06.1991, w: *Jan Paweł II. Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia homilie*, Kraków 2005, s. 674-680.
 4. Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa*, Sosnowiec 14.06.1999 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 1148-1153.
 5. Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. Beatyfikacyjnej abpa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, o. Jana Beyzyma, Jana Halickiego i s. Sanacji Janiny Szymkowiak, odprawionej na Błoniach*, Kraków 18.08.2002 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 1211-1220.
 6. Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na zakończenie Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego*, Wrocław 1.06.1997 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 874-884.
 7. Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, Elk 8.06.1999 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 1058-1064.
 8. Kudasiewicz J., *Nowy Testament o pracy*, w: Jan Paweł II, *Laborem exercens. Tekst i komentarze*, red. J. Gałkowski, Lublin 1986, s. 127-138.
- Łukaszyk R., Woronowski F., *Dobroczynne duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1989.

¹²¹ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. Beatyfikacyjnej abpa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, o. Jana Beyzyma, Jana Halickiego i s. Sanacji Janiny Szymkowiak, odprawionej na Błoniach*, Kraków 18.08.2002 r., w: *Jan Paweł II...*, dz. cyt., s. 1215.